

Ю. В. Поздрань
(Вінниця)

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ТРАДИЦІЇ Б. Д. ГРІНЧЕНКА В „РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВНИКУ” ЗА РЕДАКЦІЄЮ А. Ю. КРИМСЬКОГО ТА С. О. ЄФРЕМОВА

Важливе місце в мовно-літературному процесі кінця ХІХ – початку ХХ ст. посідають передові демократичні ідеї та проблеми розвитку української літературної мови, які об’єднували світочів української науки А. Ю. Кримського та Б. Д. Грінченка. Учені були пройняті національним чуттям, глибоко шанували українську мову, тонко відчуючи семантичні нюанси рідного слова. Вони вважали, що коли мова не буде розвиватися, то не зможе розвиватися й народна думка, що призведе до загибелі творчих сил нації. Послідовні прихильники розвою української мови на ґрунті вивчення народної традиції, вони постійно прагнули до „оживлення” мови соковитим народним словом.

Питанню творчих взаємин А. Ю. Кримського з Б. Д. Грінченком присвячено низку наукових досліджень. Насамперед ці взаємини розглядають як суспільно-естетичний фактор, породжений специфічними умовами розвитку культури українського народу (М. М. Веркалець, Н. О. Данилюк, Г. І. Солоіденко). Поза увагою науковців залишилась проблема впливу лексикографічних поглядів Б. Д. Грінченка на А. Ю. Кримського та їхнє відображення в „Російсько-українському словнику” за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова (1924 – 1933 рр.) (далі – РУС).

РУС – це ґрунтовна колективна праця, створювана протягом тривалого часу під керівництвом А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. Основну увагу ми звертаємо на лексикографічні погляди А. Ю. Кримського, оскільки саме він був головним редактором з початку укладання словника, розробляв наукову концепцію словника, обґрунтував теоретичні засади формування та опрацювання реєстру, залучив до співпраці В. М. Ганцова, Г. К. Голоскевича, О. Т. Андрієвську, М. М. Грінченко. С. О. Єфремов приєднався до укладання РУСа лише у квітні 1924 р., коли основні лексикографічні принципи були уже сформовані. Йому доручили остаточне редагування 3-го та 4-го томів РУСа.

Актуальність дослідження полягає в тому, що аналіз РУСа в зазначеному аспекті дає можливість з’ясувати підходи до опрацювання його реєстру та принципи наукового розроблення словникових статей, оцінити словник з погляду дотримання в ньому усталених на той час лексикографічних традицій у зв’язку зі сформованими Б. Д. Грінченком принципами укладання словника.

Метою статті є аналіз й узагальнення лексикографічних традицій, утілених у „Словарі української мови” в 4-х томах за ред. Б. Д. Грінченка (1907 – 1909 рр.) (далі – СлГр) через призму РУСа за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова.

У сучасній філології усталилася традиція розглядати постать лексикографа на тлі його твору. Як зазначає О. О. Тараненко, для українського мовознавства Б. Д. Грінченко став не тільки практиком, а й теоретиком та істориком української лексикографії, уперше давши ґрунтовний огляд словників української мови більше ніж за 30 років. Він є основним творцем першого ґрунтового словника української мови, який і досі посідає гідне місце серед відомих лексикографічних праць ХІХ – початку ХХ ст. Про високий науковий і професійно-виконавський рівень СлГр як своєрідного узагальнення й підсумку кількохсотлітнього українського словникарського досвіду свідчить не тільки присудження йому премії М. І. Костомарова у 1905 р., але й його сьогоденна запитуваність для розв’язання численних мовних та мовознавчих питань. Як і вважав П. Я. Стебницький, „пам’ять про Грінченка живе і житиме в його писаннях. Наукові його праці ще довго не втратять своєї ваги, а його словник буде джерелом для дослідів чистої народної мови і основою для всякої нової словарної роботи”¹ [10, с. 28].

„Словарь української мови” за ред. Б. Д. Грінченка був завершенням попереднього періоду розвитку української лексикографії. Закладені в ньому лексикографічні традиції та принципи творчо використовують сучасні мовознавці, плідно розвиваючи їх під час укладання словників. Велика кількість поданого у СлГр лексичного матеріалу, зібраного за півстоліття з найрізноманітніших джерел і з усіх частин української території, принцип документування слів та їхнє ілюстрування прикладами з літературної або живої народної мови, критичне ставлення до джерел, зокрема до попередніх словників, – усі ці риси відбилися у „Російсько-українському словнику” за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова.

З-поміж принципів укладання словників, що їх обґрунтував Б. Д. Грінченко у СлГр та які простежуємо в РУСі, виокремлюємо такі: наявність чіткої наукової концепції словника; повне й точне відтворення лексикону епохи; ґрунтова джерельна база словника; об’єктивне фахове опрацювання мовного матеріалу та обґрунтований реєстр словника.

Розгляньмо їх послідовно.

1. Наявність чіткої наукової концепції словника.

Б. Д. Грінченко, здійснивши огляд словників попередніх років, узагальнив досвід і традиції словникарства в Україні та заклав наукові засади укладання словників. В. І. Сімович ще в 1910 році писав про СлГр: „Се праця капітальна. На ній будуть опиратися всі дослідники мови, нею

---

¹ Тут і далі цит. зі збереженням правопису в першоджерелі.

будуть користуватися всі ті, хто схотять укласти словник” [7, с. 14], а сучасники вважають, що СлГр був одним із перших словників, який мав виразну наукову концепцію [6].

СлГр перевершує всі типи попередніх українських словників за обсягом реєстру, використанням джерел, складом і добром лексики, розробленням семантики, точністю й повнотою документації та принципами нормалізації лексичного складу української мови. Ці параметри ставлять його в ряд цінних тлумачних і перекладних словників.

Б. Д. Грінченко був цілком свідомий того, що впорядкований ним словник не відбиває всього багатства української мови і не є бездоганним, однак видатний лексикограф сподівався, що його праця стане основою для створення інших словників української мови. І дійсно, СлГр протягом багатьох років є найповнішим зібранням української лексики свого часу з доступними тлумаченнями та конкретними прикладами, чим послуговуються і мовознавці, і письменники, і всі, хто небайдужий до українського слова.

Наступником традицій Б. Д. Грінченка став А. Ю. Кримський, який у передмові до РУСа чітко обґрунтовує наукову концепцію словника, згідно з якою основне призначення праці – дати відповідний потребам часу реєстр російської лексики та вичерпати якомога глибше багаті й малодосліджені лексичні скарби української мови [РУС, с. VI]. Такий підхід цілком прийнятний як з наукового, так і практичного погляду. С. І. Головашук стверджує: „Щодо загальних принципів, щодо тих засад, які лягли в основу побудови цього словника, то вони в основному відповідали тогочасним лексикографічним вимогам до видань такого типу і багато в чому збігаються з настановами сучасної двомовної лексикографії, зокрема, в питанні про перекладні словники великого обсягу” [2, с. 56].

Під час укладання РУСа автори звертали увагу як на добір слів до реєстру, їхнє семантичне розроблення та стилістичну маркованість, так і на добір оптимальних еквівалентів. Ці проблеми розв’язували на основі досягнень двомовної лексикографії з урахуванням багатого досвіду Б. Д. Грінченка. Відмінність РУСа від попередніх словників полягає в тому, що в ньому вдосконалено загальні принципи опису словникового складу зіставлюваних мов: „Що до способу пояснити та ілюструвати слово і його вживання, то насамперед показано конструкцію, якої воно вимагає, надто-ж коли ця конструкція буває відмінна від російської. Окрім того, використовуються рівнорядно два засоби: іноді не тільки буває наведена ціла російська фраза, ба ще й дано точний український до неї переклад, іноді-ж подаються тільки ілюстративні українські приклади до то або іншого слова, але вже без російського перекладу” [РУС, с. X]. Ю. В. Шевельов зазначав, що вершинним досягненням української лексикографії дореволюційного часу були українсько-німецький словник

Є. Желехівського і С. Недільського (1886 р.) і українсько-російський словник за ред. Б. Грінченка (1909 р.). Але першим науково опрацьованим словником широкого засягу з іншої мови на українську став тільки вже пореволюційний „Російсько-український словник” Української Академії Наук [12]. Тож можемо вважати, що принцип науковості, який заклав Б. Д. Грінченко в СлГр, у РУСі поглибився, набув теоретичного обґрунтування, його творчо використовують і розвивають у сучасній перекладній лексикографії.

2. Повне й точне відтворення лексикону епохи.

Б. Д. Грінченко вважав, що словник має відповідати потребам свого часу, а це передбачає врахування функціональної й стильової диференціації лексикону, актуальної для певного періоду розвитку мови. Цим принципом під час укладання словника керувався й А. Ю. Кримський.

Вокабуляри досліджуваних словників становлять самостійні системи зі своєрідними внутрішніми зв'язками та багатоплановою організацією. На це вказує і кількісний склад лексичних одиниць, і репрезентація тих чи тих тематичних груп лексики, і складна внутрішня диференціація та інтеграція одиниць. Проте у СлГр зафіксовано в основному народнорозмовну і фольклорну мову, дібрану з різноманітних етнографічних джерел, земських видань, а також записану з живих уст. РУС же в цьому плані пішов далі, реалізувавши дві тенденції – народницьку, етнографічну, спрямовану на творення культу національної своєрідності, та „європейську”, зорієнтовану на міжмовні контакти. Тому в РУСі яскраво простежуємо намагання розвивати українську мову, не відмежовуючись від європейських традицій, віддаючи належне інтернаціональній лексиці в міжмовних контактах.

Найбільшу перевагу цього словника порівняно зі словниками своїх попередників редакція бачила в тому, що словник „...живовидячки відбиває той великий поступ, що зробила українська літературна мова протягом останніх десятиліттів, а надто останніх років, коли вона сталася органом широкого культурного і державного вжитку” [РУС, с. VIII]. Отже, РУС репрезентує вже розвинуту поліфункціональну літературну мову.

3. Ґрунтовна джерельна база словника.

Об'єктивність добору лексичних одиниць для словника й наукове розроблення словникових статей значною мірою залежить від фундаментальності картотеки, від її спроможності відбивати не тільки стан, а й тенденції розвитку літературної мови на відповідному етапі її функціонування.

Б. Д. Грінченко постійно дбав про якнайширше залучення до СлГр лексичного матеріалу з тих джерел, які достовірно відображали тогочасний стан літературної мови. У картотеці словника є численні виписки з

авторитетних джерел писемної літератури різних видів і жанрів, а також із найкращих зразків усної народної творчості.

Лексикограф уважав, що лише ґрунтовна джерельна база, яка репрезентує всіх безумовно значних за своїм громадським впливом авторів, може стати запорукою успіху словника. А. Ю. Кримський, погоджуючись з Б. Д. Грінченком, водночас наголошував на тому, що картотека має відбивати характер змін словникового складу мови і не обмежуватися лише класичними авторами. Картотеки обох словників містять лексику з творів І. П. Котляревського, П. П. Гулака-Артемівського, Г. Ф. Квітки, Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка, П. О. Куліша. Проте, на відміну від СлГр, у РУСі використано, крім етнографічних видань, лексику української художньої літератури за останні 50 – 55 років (у СлГр вона була використана лише до 1870 року), а також лексику наукового та публіцистичного стилів початку ХХ століття. Обидва лексикографи використовували лексичний матеріал етнографічних видань, проте Б. Д. Грінченко, на відміну від А. Ю. Кримського, надавав йому перевагу, адже вважав цей матеріал найдостовірнішим, тому що його можна перевірити багатьма випадками вживання. Слова, записані „від народу”, також дуже цінні для обох лексикографів, але вони посідають друге місце після лексики з друкованих видань, адже дають лише один випадок вживання слова і не можуть бути перевірені чи доповнені іншими джерелами, також можливо, що збирач народних висловів зрозумів не основне значення слова, а побіжне [СлГр, с. 22].

4. Об'єктивне фахове опрацювання мовного матеріалу та обґрунтований реєстр словника.

Основними критеріями в процесі створення словника є великий обсяг, раціональний, продуманий спосіб подання словникового матеріалу, швидкий та зручний пошук потрібного слова. Створення кожного словника, незалежно від його типу і призначення, розпочинається з ретельного добору реєстрових слів.

Під час опрацювання реєстру Б. Д. Грінченко керувався кількома основними принципами. По-перше, за джерельною базою, добором лексичного матеріалу словник був зорієнтований, як ми вже зазначили, на народну основу – „слова народної мови”, „народні слова”. По-друге, упорядник обережно, критично ставився до використання наявного матеріалу. Лексикограф намагався подавати лише ті слова, в існуванні яких він був особисто впевнений, супроводжуючи їх, зазвичай, ілюстраціями та паспортизуючи за твором, місцевістю тощо.

А. Ю. Кримський та С. О. Єфремов під час роботи над РУСом керувалися принципами, які запропонував Б. Д. Грінченко. Вони так само уважно ставилися до кожного слова, ретельно обґрунтовуючи його доцільність у реєстрі, значення ілюстрували прикладами з багатой лексичної картотеки, яку збирали впродовж десятиліть і постійно

поповнювали: „Ведемо ми свою працю цілком науковим способом себ-то не видумуємо слів із своєї голови, а використовуємо той рясний, надзвичайно багатий матеріал, який має в своєму розпорядженні Комісія. Коли ми подаємо в нашому практичному Російсько-Українському Словнику переклад якогось слова на українську мову, то ми спираємося в нашому перекладі на дуже багато прикладів, що повиписувані у нас на картках” [4, с. 7].

І Б. Д. Грінченко, і А. Ю. Кримський були прихильниками „народної” концепції словника. Не заперечуючи ролі запозичень для позначення абстрактних понять і досягнень „новітнього культурного життя”, Б. Д. Грінченко разом із тим проголошував обмеженість їхнього використання, застерігав від надмірностей уживання, що, на його думку, повинно було б стати важливою умовою збереження народної основи української літературної мови. Суворіше ставився він до русизмів, полонізмів, германізмів – складників лексики південно-західного діалекту, які мали загальноукраїнські відповідники, що можна пояснити турботою письменника про розвиток української літературної мови, загроза якої видавалася йому цілком реальною [9, с. 43].

Б. Д. Грінченко суттєво випередив сучасних йому дослідників запозиченої лексики, сформулювавши головні критерії освоєння іншомовної лексики: пристосування фонетичної оболонки і граматичної форми до структурних особливостей української мови; наявність похідних; висока частотність уживання в літературній мові; поширення в народній мові. Саме за цими критеріями здійснювався відбір іншомовної лексики до „Словаря української мови” [9, с. 43].

А. Ю. Кримський, будучи послідовником поглядів Б. Д. Грінченка, уніс до реєстру РУСа відносно мало запозичень з інших мов, переважно подаючи до них напрочуд вдалий український відповідник. Наявні в словнику запозичення відповідають нормам української мови, напр.: *вексель – вексель, обмінка; кафедра – катедра, мовниця; лекція – лекція, відчит; автобиография – автобіографія, саможиттєпис; аккуратный – акуратний, охайний, чепурний; поэт – поет, віршовник* [РУС].

5. Нормативність словника.

Б. Д. Грінченко вважав, що в словнику мають бути віддзеркалені рівень розвитку літературних норм та стан суспільної мовної свідомості етносу. Саме цей фактор посприяв тому, що СлГр став точкою відліку для дослідження кодифікації лексичних норм сучасної української літературної мови, оскільки саме він узагальнив сформовану на початку ХХ ст. мовну картину світу українців [11, с. 9]. О. І. Скопненко стверджує, що в історії української літературної мови ця праця виконала роль першого кодифікаційного лексичного кодексу Наддніпрянської України [8, с. 31]. З часу її виходу почалася доба нормативних словників літературної мови [11, с. 10].

РУС, на думку Ю. В. Шевельова, став найповнішим кодексом тогочасної української літературної мови і навіть після Другої світової війни у вільному світі зберігав „значення авторитету і закону для української літературної мови” [13, с. 105], будучи „найвищим авторитетом у справі норм української літературної мови” [13, с. 12].

Таким чином, з-поміж українських словників минулого століття, що справили суттєвий вплив на розвиток як словникарської справи, так і мови загалом, є „Словарь української мови” за ред. Б. Д. Грінченка. Це був найповніший і лексикографічно найдосконаліший український словник початку ХХ ст. Будь-який наступний український словник так чи інакше спирається на здобутки цієї праці. Не став винятком і РУС за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова.

А. Ю. Кримський високо цінував професіоналізм Б. Д. Грінченка як лексикографа та авторитетність СлГр: „...в Грінченка, дарма що він не вчивсь на історично-філологічному факультеті, є природній філологічний, з-окрема лексикологічний дар” [5, с. 302]. Тому, укладаючи РУС, А. Ю. Кримський та С. О. Єфремов користувалися принципами та методичними рекомендаціями Б. Д. Грінченка. Саме завдяки цьому „Російсько-український словник” став одним із чинників розширення сфери функціонування української мови, сьогодні активно сприяє розвиткові та уніфікації національної термінології, поширенню українських ідей у світовому науковому та інформаційному просторі.

Лексикографічні праці

РУС – Російсько-український словник: в 4-х т. / За ред. А. Кримського та С. Єфремова. – К., 1924 – 1933.

СлГр – Словар української мови: в 4-х т. / Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – К., 1907 – 1909.

Література

1. Веркалець М. М. А. Ю. Кримський у колі своїх сучасників. – К.: Знання, 1990. – 48 с.
2. Головащук С. І. А. Ю. Кримський як лексикограф // А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст. – К.: Наукова думка, 1974.
3. Данилюк Н. О. А. Ю. Кримський і «Російсько-український словник» 1924 – 1933 рр. // Мовознавство. – 1991. – №5. – С. 70 – 75.
4. Кримський А. Ю. Лист до редакції // Культура і побут. – 2 квітня 1925. – №13. – С. 7.
5. Кримський А. Ю. Розвідки, статті та замітки. – К., 1928.
6. Самолова І. А. Наукова конференція „Словникова справа в Україні: минуле, сучасне, майбутнє” (до 100-річчя публікації „Словаря української мови” за ред. Бориса Грінченка) // Лексикографічний бюлетень. – 2007. – Випуск 16. – С. 101 – 106.

7. Сімович В. І. На могилу Бориса Грінченка: [промова, виголошена на жалібній академії дня 22 мая 1910 року в Чернівцях]. – Чернівці, 1910.

8. Скопненко О. І. Принципи лексикографічного опрацювання сталих висловів (на матеріалі «Російсько-українського словника» за редакцією А. Кримського й С. Єфремова та білоруських словників 20 – 30-х рр. ХХ ст.) // Лексикографічний бюлетень. – 2008. – Випуск 17. – С. 31 – 39.

9. Солоіденко Г. І. Словнику Грінченка – 100 років // Бібліотечний вісник. – 2007. – №4. – С. 40 – 44.

10. Стебницький П. Я. Борис Грінченко. – К., 1920.

11. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм в українській лексикографії ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». – К., 2002. – 36 с.

12. Шевельов Ю. В. Портрети українських мовознавців. – К.: КМ Академія, 2002. – 132 с.

13. Шерех Ю. В. Нарис сучасної української літературної мови. – Мюнхен, 1951.